

De verklaring van veranderingen in het dagelijks leven

Paul ten Have

De tijd waarin wij leven is ook voor sociologen niet gemakkelijk te begrijpen. Terwijl de manieren waarop mensen hun leven inrichten en de argumenten die zij daarbij gebruiken opvallend veranderen, blijven de pogingen van sociologen om deze veranderingen te verklaren schaars, fragmentarisch en weinig overtuigend. Een belangrijk aspect van die veranderingen speelt zich af in wat wij de privé-sfeer zijn gaan noemen; bijvoorbeeld de beslissingen die mensen nemen ten aanzien van hun eigen leven, hun lichaam en in hun relaties met huisgenoten. Denk eens aan de overheersende stijl om over alledaagse problemen te praten in jaren als 1939, 1949, 1959, 1969 en 1979. Daarin hebben zich ingrijpende veranderingen voltrokken, dat "weet iedereen,", maar het is moeilijk om die veranderingen goed te beschrijven en nog moeilijker om ze bevredigend te verklaren. De sociologie heeft blijkbaar nog niet een algemeen en aanvaard kader geproduceerd, waarin men dergelijke globale en veelomvattende veranderingen kan plaatsen.

Het boekje van Christien Brinkgreve en Michel Kozec, dat de aanleiding vormt tot deze beschouwingen, laat een interessante poging zien om iets in deze richting te bereiken. Het is een uitbreiding van een eerder in het *A.S.T.* verschenen artikel (waarover zo dadelijk meer), waartoe de auteurs door het onderzochte tijdschrift ter gelegenheid van een 40-jarig jubileum in staat werden gesteld. Ik heb het vermoeden dat de met deze opdracht verbonden deadline mede een reden is voor het weinig diepgravende karakter van het boek. Dat is dan jammer, want het materiaal en het probleem zijn interessant genoeg.

Zowel in het oorspronkelijke artikel als in het boek is het duidelijk dat het werk van Norbert Elias

model heeft gestaan voor werkwijze en interpretatie. Dat maakt het voor de bespreker nodig zich ook over de waarde van het Eliaanse denkraam uit te laten. Dat zal ik doen. Een probleem hierbij is dat het oorspronkelijke artikel kritische passages bevat ten aanzien van Elias' these en terminologie, waarop nog een polemiek met Cas Wouters is gevolgd, maar dat hiervan in het boek nauwelijks meer sporen te vinden zijn. De auteurs bekennen er niet uitgekomen te zijn. Maken zij er zich te gemakkelijk vanaf? Het probleem is niet alleen dat van de passendheid van empirisch materiaal, en theorie, maar ook dat van het theoretiseren zelf. Vandaar dat ik toch op genoemde polemiek terug wil komen.

1954-1974; wat is "beheersing"?

Het eerste onderzoek van Brinkgreve en Korzec (1976 a) betrof in hoofdzaak twee jaargangen van "Margriet weet raad", 1954 en 1974. De verschillen die ze constateerden verbazen niet, maar het is goed dat ze gevonden en geformuleerd werden. Bijvoorbeeld:

"Er worden in '74 minder expliciete en minder strikte regels gesteld. Er wordt minder veroordeeld en meer grip getoond, en er is een grotere aandacht voor het emotionele leven en het uiten van gevoelens. Veel voorkomende adviezen in 1954 zijn aanmaningen tot flinkheid, plichtsbetrachting en vooral zelfbeheersing; in 1974 komen we dit advies op zo'n wijze niet meer tegen" (p. 28).

De gedachte globale veranderingen in "gevoel, gedrag, moraal" te betrappen via deze adviesrubriek was duidelijk geïnspireerd door de manier waarop Norbert Elias (1939) etiquette-boeken gebruikt had. Des te opmerkelijker was het dat de auteurs het slot van hun grotendeels descriptieve artikel gebruikten om enkele kritische opmerkingen over diens theoretisch kader te maken. Zij vragen zich daar af of hun bevindingen geïnterpreteerd zouden kunnen worden als een proces van verminderde (zelf)beheersing en of dit in zou houden dat het door Elias gepostuleerde beschavingsproces "van richting is veranderd". Zij merken op dat naast deze interpretatie evengoed het omgekeerde beweerde kan worden, namelijk dat het losser worden van de gedragsvoorschriften juist een sterkere (zelf)be-

heersing veronderstelt. Zij tekenen hierbij aan dat het naast elkaar voorkomen van twee strijdige, maar wel plausibele interpretaties wijst op een zekere onweerlegbaarheid in Elias' theorie, wat zij bezwaarlijk vinden.

"Deze 'immunisering' is voor een groot deel toe te schrijven aan de dubbelzinnigheid van het centrale begrip beheersing. Beheersing kan 'repressie' betekenen of 'onderdrukking', maar ook heeft het de betekenis van 'meester zijn', in staat tot evenwichtige (zelf)-sturing" (p. 29).

De auteurs kiezen niet tussen deze twee interpretaties, ze signaleren slechts dat beide denkbaar zijn. Nadat ze nog hebben opgemerkt dat bij een bespreking van de sociale achtergrond van deze veranderingen de welvaartstoename en de verkleining van machtsverschillen niet gemist kunnen worden, besluiten ze met een "In een volgend stuk hopen we hierop door te gaan".

Mijn beoordeling van het artikel indertijd was gemengd. Enerzijds was ik blij met een inventieve en interessante empirische studie, waarin geprobeerd werd Elias' ideeën op recente ontwikkelingen toe te passen. Ook het tegelijkertijd innemen van een kritische houding tegenover Elias' theorieën vond ik prijzenswaardig. Maar anderzijds was ik teleurgesteld door het wat oppervlakkige van deze kritiek en het vrijwel ontbreken van een nadere theoretische uitwerking. Ik bleef daarom benieuwd naar het beloofde vervolg.

De reactie van Cas Wouters

De reactie van Cas Wouters (1976) betrof de kritische passages aan het eind van het artikel, met name het idee dat het losser worden van allerlei gedragsvoorschriften ook als een verandering van richting van het door Elias beschreven civilisatie-proces zou kunnen worden opgevat. Wouters bleek hierin iemand die probeert het Eliaanse denkkader zo lang mogelijk vast te houden. De uitdaging van de door Brinkgreve & Korzec opgeroepen twijfel stimuleerde hem tot uitgebreide en subtiële theoretische arbeid. Wat op het eerste gezicht een anomalie zou kunnen lijken, het losser worden van gedragsvoorschriften en het geringer worden van (zelf)beheer-

sing, door hem "informalisering" genoemd, werd omgesmeed tot een extra ondersteuning van de theorie en een mooie aanleiding tot een nadere uitwerking en toepassing ervan. Hij geeft toe:

"Door deze toegenomen informalisering lijkt het alsof het civilisatieproces toch van richting is veranderd, alsof het huidige civilisatieniveau wordt gekenmerkt door lagere eisen gesteld aan de menselijke affectbeheersingen" (p. 337).

Hij stelt echter subtielere citaten en samenvattingen van Elias' werk tegenover deze door de parafrases van Brinkgreve & Korzec gewekte indruk en treft dan in plaats van een tegenspraak een ontwikkeling aan. Eerst was er beheersing door onderdrukking, later door beheerste uiting van impulsen.

"Niet een toe- of afname van zelfbeheersingen vormt h t criterium voor een hoger of lager beschavingsniveau, maar het criterium is veeleer een 'gematigde', niet te veel en niet te weinig"(p. 339).

Wouters legt voor de verklaring van de toegenomen "informalisering" vooral de nadruk op de dynamiek van de verhoudingen tussen maatschappelijke groeperingen, met name tussen "gevestigden" en "buitenstaanders". Het handhaven van een bepaald type beschaving staat vaak in verband met de pogingen van een groepering om een gunstige maatschappelijke positie te handhaven. Hiertegenover kunnen andere groepen verschillende strategieën stellen, zoals "assimilatie" en "emancipatie" (zie ook ten Have, 1970). In de huidige tijd is het opvallend dat de profilering van maatschappelijke groeperingen via een specifieke "beschaving" minder op de voorgrond treedt. De contrasten zijn verminderd en de speelruimte is groter geworden: we zijn nu subtieler en soepeler in ons oordeel.

Wouters' redenering is uitgebreider en genuanceerder dan ik hier kan weergeven. Men leze er zelf zijn artikel op na. Een opvallend kenmerk van zijn betoog is het in principe plaatsen van verschijnselen in het Eliaanse model van machtsverhoudingen en impulsbeheersing, maar toch zijn er ook sporen van een alternatief model, dat ik het oriëntatie-model zal noemen aanwijsbaar. Voorbeelden van het

eerste:

"Het nieuwe ideaal is het gedrag geheel zelfstandig te sturen, op eigen kracht, door 'zichzelf' te kennen en anderen 'aan te voelen'. Dit nieuwe ideaal vooronderstelt een hoge mate van zelfdwang" (p. 346).

"Het nieuwe fatsoen, het 'echt' van binnen doorvoelde, vinden we vooral in de omgang tussen mensen die behoren tot groepen die relatief in macht zijn gedaald. (...) Uit het nieuwe fatsoen spreekt (...) een geringer machtsverschil (...) er is sprake van een toegenomen identificatie van mensen met elkaar" (p. 347).

Als voorbeeld van het tweede kan gelden:

"Het lijkt erop dat met het toenemen van het gevoel van zekerheid over het uitblijven van fysiek geweld en materiële nood, tegelijkertijd het gevoel van onzekerheid met betrekking tot de manieren waarop mensen met zichzelf en elkaar omgaan toeneemt. Dit gebrek aan vormvastheid en het gevoel van onzekerheid dat erbij hoort, blijkt o.a. uit de vele variaties in levensstijlen die men tegenwoordig kan aantreffen en uit de intensiteit waarmee deze levensstijlen ten opzichte van elkaar worden verdedigd. De manieren waarop mensen met zichzelf en met elkaar omgaan worden steeds belangrijker wapens in hun onderlinge prestige strijd" (p. 348).

Het lijkt erop dat Wouters het Eliaanse model van machtsrelaties en impulsbeheersing als het universele model hanteert en het overwegen van problemen van oriëntatie, twijfel en onzekerheid reserveert voor bijzondere situaties, zoals die waarin een egalisering van machtsverhoudingen plaatsvindt.

"Wanneer de machtsverschillen tussen mensen afnemen en ze aan de manieren waarop ze met zichzelf en met elkaar omgaan groter gewicht toekennen bij de vaststelling van hun onderlinge rangorde, dan komt daarmee het ambivalente karakter van menselijke relaties duidelijker en klemmender naar voren. (...) Dan is de balans tussen de mate waarin mensen voor zichzelf opkomen en de mate waarin ze voor elkaar opkomen op drift geraakt en daardoor onevenwichtiger en onzekerder geworden. Psychische problemen in relaties nemen erdoor toe" (p. 349).

"Deze relatieproblemen tussen mannen en vrouwen (...)

worden nog klemmender door de toename van homo clausus gevoelens; door de verder gegroeide kloof tussen beheersingsapparaat en driftencentrum in de persoonlijkheidsstructuur van de betrokkenen" (p. 350).

Ik zal later voorstellen om in eerste instantie uit te gaan van zoiets van een oriëntatie-behoefte van mensen en van menselijk samenleven als het scheppen van betekenissen. Het denken in termen van machtsrelaties, beheersingsapparaten en driftencentra wordt dan één van de manieren waarop mensen hun levensproblemen kunnen proberen te ordenen; een manier die in sommige omstandigheden beter past dan in andere. Maar eerst keren we nog even terug naar de polemieken. In zijn conclusies stelt Wouters dat hij er in geslaagd is de toegenomen informalisering zonder breuk of "richtingsverandering" in de civilisatie-theorie in te bouwen. Het civilisatie-proces wordt gekenmerkt door vele, onderling verbonden processen, zoals "Verringerung der Kontraste", "Vergrößerung der Spielarten", de omvorming van "Fremdzwänge" in zelfdwangen, toenemende identificatie, differentiatie en individualisering, en deze bleken zich in dezelfde richting te hebben ontwikkeld (p. 351). Wouters geeft met citaten aan dat men van Elias wel de indruk kan krijgen dat een engere definitie van het civilisatie-proces, waarbij informalisering wel wordt opgevat als vermindering van affect-beheersing, op zijn plaats is. Wouters neemt hier afstand van en pretendeert met zijn bijdrage de civilisatie-theorie beter passend te hebben gemaakt voor verschijnselen in onze tijd.

Brinkgreve & Korzec (1976 b) reageerden wat korzelig op Wouters' betoog. Zij stellen dat hij één van de door hen genoemde alternatieven boeiend heeft uitgewerkt, maar dat aan hun bezwaren tegen de elasticiteit van de Eliaanse begrippen niet is tegemoet gekomen. Wouters' "criteria" zijn zo ruim, vaag en veelvuldig, dat men altijd wel kan beweren dat het civilisatie-proces zich heeft voortgezet. Ze geven toe dat men in de sociologie niet altijd even hard aan falsifieerbaarheid als eis kan vasthouden, maar:

"Een vereiste waarop ons echter geen korting toelaatbaar lijkt is een houding van wantrouwen en twijfel; een zoeken

naar weerleggingen en niet slechts naar bevestigingen, een speuren naar tegenvoorbeelden en verklaringsalternatieven" (p. 364).

Uit deze polemiek komen twee mogelijke houdingen ten aanzien van het "paradigma" van Elias naar voren. Wouters reageert creatief-theoretiserend op nieuw materiaal en niet meteen passende feiten. Hij probeert problemen die de toepassing van het oorspronkelijke werk oproept in de geest van het werk zoals hij die interpreteert op te lossen. Brinkgreve & Korzec tonen veel meer scepcis. Zij ontlenen aan Elias' werk vooral onderzoeksinspiratie en prefereren "feiten" boven elastische begrippen en subtiële redeneringen. In de terminologie van Goudsblom (1974): bij Wouters staan systematiek en reikwijdte voorop, terwijl Brinkgreve & Korzec meer aandacht aan precisie schenken.

Een jubileumboek

Het artikel uit 1976 leidde er dus toe dat Brinkgreve & Korzec van *Margriet* de opdracht kregen hun onderzoek naar eigen inzicht uit te breiden en er een boek van te maken waarvan de verschijning zou samenvallen met de viering van het veertigjarig bestaan van *Margriet*. Deze uitbreiding voltrok zich in verschillende richtingen. Zo werd nu de gehele ontwikkeling van de rubriek, van het begin tot het tijdstip van onderzoek, bekeken, met de grootste aandacht voor de jaargangen 1942, 1946, 1950, 1954, 1958, 1962, 1966, 1970, 1974 en 1977. Verder verdiepten de auteurs zich in de werkwijze van de redactie, deels door retrospectieve interviews met redactrices, deels door deelnemende waarneming en documentenstudie in 1977. De in de rubriek aangetroffen veranderingen werden bovendien vergeleken met die welke uit andere bronnen, met name enquêtes, naar voren gekomen zijn, terwijl de schrijvers tenslotte nog een hoofdstuk wijdden aan wat zij "aanzet tot verklaring" noemen. In het beperkte kader van dit artikel kan ik niet op alles ingaan, daarom zal ik me vooral richten op de theoretische aspecten: het denkmodel en de verklaringspogingen. Maar eerst enkele opmerkingen vooraf.

Een belangrijk kenmerk van veel sociologische analyses is dat men er in abstraheert van concrete,

individuele personen. In enquête-onderzoek zorgen massificatie en anonimisering voor het schuilgaan van het individu achter het type. In historisch en veldonderzoek wordt eventueel beschikbare informatie over de betrokken individuen vaak achtergehouden. De producenten van de geanalyseerde documenten worden dan verder alleen nog maar in hun sociale lidmaatschap getoond. In de nadere informatie die Brinkgreve & Korzec over "Margriet weet raad" hebben verzameld komt een omkering van deze sociologische abstractie naar voren. Terwijl in het eerdere artikel vragen en adviezen onbekommerd als maatschappelijke verschijnselen gepresenteerd konden worden, leert het boek ons dat het voeren van de redactie van de rubriek en het schrijven van de adviezen vanaf het begin tot in 1962 in hoofdzaak het werk van één persoon is geweest. Aan deze Mevrouw van Eysden, waarmee de auteurs kort voor haar overlijden een uitvoerig interview hadden, wordt het hele tweede hoofdstuk gewijd. Veel van de bevindingen die in het derde hoofdstuk, "De veranderingen", sociologisch gepresenteerd worden, zijn dus het resultaat van het werk van één unieke vrouw. Natuurlijk was zij in belangrijke mate "een kind van haar tijd", maar ze was toch ook - zoals in hoofdstuk twee duidelijk blijkt - iemand met zeer specifieke opvattingen en eigenaardigheden. Bovendien was ze in 1938 "bijna veertig jaar" en dus aan het eind van haar redactieperiode rond de zestig. Het verbaast dus niet dat de voorzichtig opkomende grotere vrijmoedigheid over sexualiteit, die aan het eind van de jaren '50 duidelijk wordt, haar moeite kostte.

Na 1962 wisselde de redactie van de rubriek enkele malen. Bovendien trad er een zekere collectivisering op, die tevens het karakter van een professionalisering heeft gehad. Brinkgreve en Korzec zijn voorzichtig en verstandig genoeg om in te zien dat over de "representativiteit" van gepubliceerde problemen en adviezen geen duidelijke uitspraken gedaan kunnen worden. Enerzijds zijn de geconstateerde veranderingen zeer herkenbaar en min of meer overeenkomstig met wat men uit andere bronnen weet. Bovendien maken gegevens over oplage en samenstelling van de lezerskring, alsmede het succes van de rubriek zelf, duidelijk dat de inhoud van de

rubriek voor zeer veel mensen uit allerlei gele-
dingen acceptabel was. Anderzijds echter kunnen
de selectieprocessen die tot de gepubliceerde
problemen en adviezen gevoerd hebben slechts zeer
globaal geschetst worden. Aan de redactiekant zijn
daarbij plooibare noties over wat interessant ge-
noeg is, wat nog acceptabel is en wat gezegd moet
worden leidraad, terwijl ook persoonlijke voor-
keuren en praktische overwegingen een rol gespeeld
zullen hebben. Over de publiekskant schrijven de
auteurs terecht: "Sommige problemen zullen als
gevolg van het gevoerde (redactie-)beleid (...)
niet opgestuurd worden omdat de lezers dergelijke
brieven niet in de rubriek vinden, en hun moei-
lijkheden daarom niet ervaren als problemen waar-
over men naar *Margriet* kan schrijven". De geconsta-
teerde veranderingen zijn dus geen probleemloze
"afbeeldingen" van meeromvattende veranderingen,
al zijn ze hier zeker selectieve indicaties van.

"De veranderingen"

De beschrijving van "de veranderingen" in de
rubriek beslaat ongeveer de helft van de tekst
van het boek (afgezien van de noten). De bespreking
vindt plaats aan de hand van onderwerpen als
"sociale klassen" (ruim 7), "etnische verschillen"
($\frac{1}{2}$), "stad-platteland" (1), "religie" ($1\frac{1}{2}$), "ouders
en kinderen" (ruim 2) en "mannen en vrouwen" (14),
waarbij de getallen tussen haakjes het aantal
pagina's in het boek aangeven. Daarna worden de
veranderingen in de vorm van een globaal contrast
tussen "zedelijkheid en zuinigheid" en "de psycho-
logisering van adviezen" besproken. De aangedragen
problemen en de gegeven adviezen worden dus in
eerste instantie opgehangen aan enkele welbekende
en fundamentele sociale indelingen. Blijkbaar is
het een voor de hand liggende manier om levens-
problemen te bespreken als problemen die mensen
hebben in hun omgang met mensen die behoren tot
de andere categorie in één van deze fundamentele
indelingen. In de weergave van de auteurs krijgt de
indeling in "mannen en vrouwen" de meeste aandacht,
gevolgd door die in "sociale klassen", waarbij de
nadruk valt op het status-aspect. Enkele van de
meest opvallende bevindingen mogen blijken uit de
volgende citaten.

"Neerkijken op anderen (...) een houding die *Margriet* zeer verwerpelijk vindt, en gedurende alle jaren sterk heeft afgekeurd. (...) Zelfs aarzelingen of mensen uit verschillende sociale klassen wel goed met elkaar zouden kunnen opschieten worden door *Margriet* al gauw opgevat als blijken van minachting, van snobisme, een houding die steeds 'dom en bekrompen' wordt gevonden. Iedereen is immers in wezen gelijk" (p. 36).

De belangrijkste verandering in deze sfeer is dat "ondergeschikten" bij grieven nu eerder wordt aangeraden deze te uiten, terwijl vroeger slikken of weggaan de enige alternatieven waren.

"Ook de kloof tussen mensen met verschillende religie is veel smaller geworden, en daarmee ook de verwerping van 'gemengde huwelijken'. Van onoverkomelijk bezwaar werd dit een 'extra handicap'" (p. 48).

"De verhouding tussen ouders en kinderen laat in 1970 aan kinderen een bewegingsvrijheid toe die vroeger ondenkbaar was. Deze verschuiving van de machtsbalans ten gunste van (minderjarige) kinderen blijkt uit een verandering in de adviezen die eind jaren zestig, begin jaren zeventig in de rubriek merkbaar werd. In de jaren veertig was het vooral het vaderlijk gezag waaraan kinderen tot hun meerderjarigheid, en soms ook later, zich moesten onderwerpen; in de jaren vijftig wordt het gezag van beide ouders als een even dwingende reden gezien om bijvoorbeeld een verkering te beëindigen (...) In huidige adviezen bij conflicten tussen ouders en kinderen wordt kinderen niet meer de raad gegeven zonder meer aan hun ouders te gehoorzamen" (p. 52).

"Rond '70 vond deze grote verandering in adviezen plaats, de machtsbalans tussen ouders en kinderen verschoof in "Margriet weet Raad" ten gunste van de kinderen" (p. 53).

"(...) de ingrijpendste ontwikkeling tijdens deze periode was misschien wel de verschuiving in de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen. Tot eind jaren vijftig verschilden de morele maatstaven die men voor mannen en vrouwen aanlegde in veel grotere mate dan nu het geval is" (p. 54).

"'Trouw' impliceerde voor vrouwen in die tijd (omstreeks 1950) het mijden van alle situaties buiten het huwelijk waaraan erotische aspecten verbonden konden zijn. Naast deze gedragsbeperkende trouw golden toen als goede

eigenschappen voor een vrouw plichtsbetrachting, berusting, en het liefdevol vermijden van conflicten" (p. 59).

"Vrouwen moeten nu 'voor zichzelf opkomen', ze moeten 'uitpraten' wat hen dwars zit, en 'eerlijk alles zeggen' wat er in hen omgaat" (p. 62).

"Het huwelijksbeeld dat in de adviezen tot uiting komt is verschoven: het huwelijk heeft nu meer het karakter van een belangenstrijd gekregen. (...) nu wordt geadviseerd zich niet in een hoek te laten drukken, en zo nodig ruzies te riskeren" (p. 65).

Maar ook:

"(men moet niet) over het hoofd zien dat er ook fundamentele overeenkomsten zijn door de jaren heen. Nog altijd worden huwelijk en gezin beschouwd als belangrijke idealen. Nog steeds heet het dat aan liefde boven geld de voorkeur gegeven moet worden. Liefde dan wel in de zin van een goede (huwelijks-)verhouding, niet in die van gepassioneerde liefdesavonturen: de verhouding met de partner verdient voorrang boven 'slippertjes'. Als het gaat om een keuze in loyaliteit tussen partner en andere mensen als ouders en vrienden, dient er voor de partner gekozen te worden" (p. 70).

Zoals uit deze citaten blijkt kan er op allerlei wijze over levensproblemen en oplossingen daarvan gedacht en geschreven worden. Sommige verschillen zijn "kwantitatief", zoals bij meer tolerantie of minder taboes, andere zou men "kwalitatief" kunnen noemen, als men in de formulering van problemen en oplossingen als het ware een ander "stelsel" kan herkennen. De tekst van Brinkgreve en Korzec geeft nogal eens de indruk dat zij een "kwantitatieve" formulering van verschillen prefereren, geheel in overeenstemming met het Eliaanse accent. Maar aan de andere kant geven zij ook materiaal voor een visie waarin men eerder van een mutatieachtige verandering van moreel stelsel zou moeten spreken. Dit geldt met name voor de paragrafen "zedelijkheid en zuinigheid" en "de psychologisering van adviezen". Maar ook de opmerkingen van de strekking: verandering X deed zich omstreeks jaar Y voor, gaan in die richting.

Een tweede opmerking naar aanleiding van de citaten gaat over het gebruik dat de auteurs maken van wat

ik boven "fundamentele indelingen" noemde. Men zou vanuit een denken in termen van dergelijke indelingen verschillende typen problemen kunnen verwachten, bijvoorbeeld: "welke indeling is in een bepaalde situatie relevant?", "tot welke categorie behoort ik in die en die context?" of "welke eigenschappen, c.q. activiteiten, c.q. rechten en plichten zijn met het lidmaatschap van een bepaalde categorie verbonden?". Dergelijke, min of meer cognitief geformuleerde problemen passen bij wat ik een oriëntatie-model noem. In het Eliaanse model, dat Brinkgreve en Korzec in hoofdzaak volgen, worden problemen vooral geformuleerd als aspect van strijd tussen mensen met typische belangen; hoe die strijd verloopt en wat partijen daarin (durven te) eisen is een aspect van de machtsverhoudingen tussen die mensen. Voor die machtsverhoudingen geeft men dan ontwikkelingstendenties aan. In principe zijn de ontwikkelingen gradueel, al worden er ook perioden van overgang, de onzekerheden van een labiel machtsevenwicht en situaties waarin de balans omslaat beschreven.

Ik kom op deze contrasten later nog terug. Waar ik hier nog op wil wijzen is de betekenis die men aan "schrijven naar de Margriet" en aan het lezen van de rubriek moet hechten. In het oriëntatie-model ligt dat vrij eenvoudig. Het vragen van advies en het lezen van problemen en adviezen die gepubliceerd worden is dan een voor de hand liggend onderdeel van de centraal gestelde activiteit: oriëntatie. In tijden waarin een min of meer afgerond stelsel algemeen aanvaard is gaat het dan om toepassing, uitwerking voor speciale gevallen, illustratieve bevestiging, met name aan de hand van marginale gevallen en problemen van deviantie. In tijden van overgang of concurrerende stelsels gaat het bovendien om oriëntatie op alternatieven volgens stelsel A of B, om vasthouden aan een gevestigd stelsel, of, vooral, om verbreiding van een nieuw stelsel. Met een variatie op termen van Kuhn (1962) kan men "Margriet weet raad" in de eerste twintig jaar karakteriseren als het werk van "normal moralists", vooral bezig met het voorlopig vanuit het stelsel gezien bevredigend oplossen van allerlei puzzels en het "wegwerken" van anomalieën. De periode daarna kan dan gezien worden als een van

"moral revolution", waarin geleidelijk een nieuw moreel stelsel, een "eigen gevoel cultuur" met een "therapeutic ethic" (Bugental, 1972) naar voren komt. Voordat ik deze ideeën nader ga uitwerken wend ik mij tot de eerder genoemde twee paragrafen voor meer materiaal. In het boekje wordt het schrijven zelf niet echt als te beschrijven of te verklaren activiteit besproken.

Van "zedig" naar "zelf"

Ik zal weer door enkele citaten proberen de strekking van de bevindingen van Brinkgreve en Korzec en de manier waarop zij deze interpreteren weer te geven.

"In de jaren veertig en vijftig waren het vooral externe maatregelen, expliciete verboden, die nodig werden geacht om het juiste pad te houden, of liever weer te vinden. Het belang van externe dwang werd in de naoorlogse jaren waarin men zich grote zorgen maakte om het 'zedelijk verval' nadrukkelijk naar voren gebracht" (p. 73).

"Wat het zedenbederf nu precies inhoudt wordt niet nader uiteengezet, maar de stellige indruk wordt gewekt van slechtheid en gevaar. Diezelfde toon van agressieve angstigheid blijft kenmerkend voor de wijze waarop tot in de jaren zestig over seksualiteit wordt gesproken, evenals het gebrek aan specificering van de gedragingen die in het geding zijn" (p. 74).

"Nu was vrijen natuurlijk ook riskanter in de jaren waarin voorbehoedmiddelen nog niet algemeen waren geaccepteerd. Maar de dreiging ging verder dan dat 'gevaar' alleen. De antwoorden zijn steeds in een sfeer van onduidelijk, maar onafwendbaar onheil, van slechtheid, zonde en kwaad" (p. 74-5).

Ik proef in deze beschrijvingen, en in de citaten uit de rubriek waarop ze gebaseerd zijn, iets defensiefs en iets van een achterhoedegevecht. Ver- tegenwoordigers van één stelsel van morele regels, lijkt het, die aanvoelen dat ze aan het verliezen zijn, maar die toch proberen het gezag van hun regels zo lang mogelijk in stand te houden.

"Dat het overtreden van gedragsregels zo gevaarlijk wordt gevonden hangt samen met het voortdurend besef van gevaren van armoede, ziekte en ongeluk; dit besef

lijkt groter dan in de jaren zestig en zeventig. Daartegen helpt alleen maar flinkheid en plichtsbetrachting. (...) een groot deel van de problemen hield ook verband met de schaarste en de angst om 'af te zakken'. (...) Soberheid en zuinigheid worden niet alleen als bittere noodzaak gezien, maar vooral ook als belangrijke deugden" (p. 76-7).

En over latere ontwikkelingen:

"Begin jaren zestig hoorde seksualiteit niet langer meer tot het gebied van het 'onuitspreekbare'. Verhulde aanduidingen veranderden in klinische aandacht voor de technische details van zwangerschap, en het voorkomen ervan. Van de andere taboes rondom de seksualiteit werden daarna geleidelijk achtereenvolgens bespreekbaar: frigiditeit en impotentie, homoseksualiteit en pedofilie; het taboe waar *Margriet* nu over aarzelt is incest" (p. 76).

"Pas de laatste jaren is de beklemmende zorg om de 'zedelijkheid' in 'Margriet Weet Raad' verdwenen, en heeft plaats gemaakt voor de (misschien wel even benauwende) zorg om het 'bewust' en 'zelfstandig' handelen" (p. 81).

Volgens de auteurs is vooral in de jaren '70 sprake van een "psychologisering" van de adviezen, waarbij meer naar "oorzaken" wordt gezocht in de mogelijke motieven van mensen, met een steeds meer optreden van psychotherapeutische noties die de plaats innemen van de vroegere morele regels.

"In plaats van een rechtstreeks advies krijgen de huidige briefschrijvers in veel gevallen een aantal psychologische vragen ten antwoord. (...) (deze worden gesteld) om mensen ook hun eigen aandeel te laten zien in de (problematische) verhoudingen die ze met anderen hebben" (p. 84-5).

"Wik en weeg en beslis zelf" noemen de auteurs "het advies van de jaren zeventig". De rubriek verwijst mensen nu ook eerder naar diverse instellingen van psycho-sociale zorg en draagt zo direct en indirect bij aan de "cliëntëlevorming" in de psychobusiness. De adviezen die men nu geeft komen qua stijl min of meer met de huidige werkwijze in dergelijke instellingen overeen, terwijl het publiek ook rechtstreeks wordt voorgelicht over wat men daar kan verwachten.

Het is duidelijk dat de veranderingen niet alleen betrekking hebben op wat mensen moeten doen als ze met problemen geconfronteerd worden; ook wat men als probleem ervaart is veranderd:

"Het waren vroeger uitzonderlijke situaties en duidelijke 'regelovertredingen' waarover mensen klaagden; nu word(t) als probleem aangegeven de grote 'grijsheid': 'Ons huwelijk is zo grijs geworden'" (p. 75).

Dergelijke veranderingen zijn natuurlijk geen geïsoleerde verschijnselen. Ze maken deel uit van een veel groter complex van veranderingen, al is het moeilijk de aard van dit deeluitmaken te specificeren.

"Aan de vroegere adviezen van temmen, intomen, beheersen en onderdrukken lag een ander mensbeeld dan het huidige ten grondslag. Mensen werden gezien als behept met goede en slechte neigingen, en de laatste moesten met kracht onderdrukt worden. Erotiek buiten het huwelijk was slecht, en werd in een grote variatie van negatieve bewoordingen aangeduid: onsmakelijk gedoe, bevlieging, afdwaling, ziekte, laf en onwaardig. Maar er waren ook andere ondeugden die heftig bestreden moesten worden, zoals spilzucht, aanstellerij, ontevredenheid, avonturendrang: men diende zuinig, nuchter, echt en eerlijk, rustig en tevreden te zijn. Het mensbeeld dat achter de hedendaagse adviezen schuilgaat verschilt hiervan in een aantal opzichten; ook nu worden mensen velerlei wensen of driften toegeschreven, maar deze worden niet meer zo strikt verdeeld in goede en slechte, in edele en beschamende. Het is niet zo dat alle verlangens uitgeleefd mogen worden. Driften moeten ook heden ten dage beteugeld worden, maar nu omdat toegeven zoveel problemen met zich mee kan brengen, niet omdat ze op zichzelf slecht zijn" (p. 89).

In deze passage treffen we duidelijke aanwijzingen aan voor het interpreteren van het materiaal in termen van de overgang van het ene stelsel naar het andere. Het alternatief: geleidelijke verandering of stelsel vervanging heeft natuurlijk ook consequenties voor de manier waarop men plausibele verklaringen kan formuleren. Interpretatie en verklaring zijn moeilijk scheidbaar, zoals ook blijkt uit de volgende passage uit Brinkgreve & Korzec's samenvatting.

"In veertig jaar vonden in 'Margriet weet Raad' veranderingen plaats in problemen en adviezen die we kunnen interpreteren als een verschuiving in de machtsverhoudingen tussen mensen. De problemen, en vooral de adviezen, wijzen in de richting van een verkleining van machtsverschillen tussen sociale klassen, tussen mannen en vrouwen en tussen ouders en kinderen.

Gedragsvoorschriften werden gedurende deze periode minder rigide; men kan deze ontwikkeling als een proces van 'informalisering' omschrijven. Niet alleen kunnen nu meer emoties tot uitdrukking worden gebracht, ook de gedragsvarianten zijn aanzienlijk uitgebreid. (...) De bslissingsbevoegdheid en ook de verantwoordelijkheid ten aanzien van eigen gedrag wordt in 'Margriet weet Raad' meer dan vroeger bij het individu gelegd. Het beroep op het eigen geweten en de raad om zich niet zoveel van anderen aan te trekken houdt een proces van individualisering in. Het wijst niet zozeer op een vermindering, maar veeleer op een verandering van dwangen waaronder mensen leven; deze verandering kunnen we - in navolging van Elias - omschrijven als een verschuiving van 'Fremdzwänge' naar 'Selbstzwänge' (...) (p. 93-4).

De verklaring van de veranderingen

De verklaring van historische veranderingen van het soort waar het hier om gaat is buitengewoon moeilijk. In letterlijke zin is "verklaring" hetzelfde als "verheldering", maar in het spraakgebruik wordt "verklaring" verbonden met het brengen van een specifiek verschijnsel onder een meer algemene noemer en met het beantwoorden van waaromvragen, met name in de zin van het aanwijzen van een voorafgaand bepalend iets, een "oorzaak". In het onderhavige geval lijkt het zoeken van één "oorzaak" een zinloze onderneming. Het lijkt beter te proberen het totale maatschappelijke proces, waar de beschreven veranderingen in gedrag, gevoel en moraal een onderdeel van zijn, zodanig te karakteriseren, dat deze veranderingen er "logisch" in passen. Het doel wordt dan het zoeken naar een formulering voor een coherente samenhang van verschijnselen en ontwikkelingen.

Aan het eind van hun hoofdstuk over "Andere bronnen" bekritiseren Brinkgreve & Korzec het werk van andere onderzoekers (Kooy en Middendorp) onder andere op het punt van:

"de theoretische tekortkomingen van hun werk. De uitleg die zij geven aan de door hen beschreven veranderingsprocessen bestaan uit een aaneenschakeling van ad hoc verklaringen. Er is nauwelijks een poging gedaan om de gesignaleerde veranderingen in gevoel, gedrag en moraal in verband te brengen met bredere sociale processen die zich gedurende de afgelopen decennia in Nederland hebben afgespeeld" (p. 110).

Meteen hierna beginnen de auteurs met hun eigen hoofdstuk "Aanzet tot verklaring". In dat hoofdstuk voldoen ze inderdaad aan hun eigen opdracht; ze brengen de gesignaleerde veranderingen in verband met "bredere sociale processen".

"In de veranderingen in "Margriet weet Raad" in de periode 1938-1978 worden enkele processen zichtbaar, die zich gedurende die jaren hebben afgespeeld: economische groei, daling van het kindertal, democratisering, secularisering, en meer in het bijzonder de uitbreiding van de psycho-sociale hulpverlening" (p. 111).

Op elk van die ontwikkelingen gaan de auteurs kort in. Ze zeggen daarbij verstandige dingen, zoals uit enkele van de volgende citaten mag blijken, maar ik heb bezwaren zowel tegen de keuze van de besproken ontwikkelingen als tegen het gebrek aan systematiek ervan.

Bij het bespreken van de economische groei wijzen Brinkgreve & Korzec vooral op de toename van het vrij besteedbaar inkomen per hoofd van de bevolking, inkomensnivellering en de groei van de "sociale zekerheid", die de mogelijkheden van velen aanzienlijk vergroot hebben.

"Mensen uit ('het brede maatschappelijke midden') konden het zich permitteren om zichzelf en elkaar minder rigide gedragsvoorschriften op te leggen: de angst om af te zakken was voor hen minder beknellend geworden. De ruimte voor 'zelfontplooiing', het opkomen van de ideologie van de 'bewustwording', die in de plaats kwam van de vooral 'beheersing' en 'intoming' benadrukkende gedragsvoorschriften, hangen samen met de vermindering van angst voor sociale deklassering. Deze vergroting van de veiligheidsmarges (...) had naast het bevorderen van een psychologiserende (ten koste van een morali-serende) definiëring van levensproblemen ook directe gevolgen voor de machtsverhouding tussen ouders en kin-

deren, tussen mannen en vrouwen en tussen sociale klassen" (p. 114).

De auteurs benadrukken aan de economische kant van het totale ontwikkelingsproces vooral de toename en de sterkere verspreiding van de opbrengsten, waardoor mensen meer mogelijkheden hebben en minder direct van anderen afhankelijk zijn, waardoor een sanctie-moraal eenvoudig niet zo goed meer werkt. Ze hebben het niet over de ontwikkeling van de manier waarop mensen in het arbeidsbestel zijn opgenomen, noch over de toename van de mate waarin het sociaal-economisch stelsel afhankelijk is van de consumptie van "luke goederen" en de rol van marketing daarbij.

Veranderingen in het gezinsleven worden besproken onder het hoofd "de daling van het kindertal", waarbij echter ook heel andere zaken worden aangestipt.

"De daling van het gemiddeld kindertal betekende voor getrouwde vrouwen een vermindering van de tijd die aan het voortbrengen en opvoeden van kinderen besteed hoefde te worden. De snelle uitbreiding van huishoudelijke apparaten bracht in principe een verdere verlichting van huishoudelijke taken met zich mee. (...) De verruiming van de gedragmogelijkheden heeft geleid tot andere verwachtingen van het huwelijk, tot andere eisen aan de (huwelijks) partner, en daarmee tot nieuwe omgangs- en belevingsproblemen" (p. 115).

Er is een toename van "zingevingsklachten" te constateren, omdat het vrouwen moeilijker valt de zin van het bestaan aan het verzorgen van echtgenoot en kinderen te ontlelen, ze moeten "zelf iets zijn". In andere termen dan die van de auteurs: gezinnen zijn veel minder "produktief" geworden, het vervullen van "primaire" (en dus vanzelfsprekende) levensbehoeften werd veel minder problematisch en vergt veel minder de inzet van de huisvrouw. Het gezinsleven is daarmee minder zakelijk en meer symbolisch geworden; de taak van de huisvrouw is er meer een van "styling", van het arrangeren van een "semiotische orde" met materiaal dat door de media wordt aangereikt, maar dat veel minder dan het vervullen van primaire levensbehoeften in zichzelf overtuigend is (zie voor deze materie Smith, '75-'76). Men zou kunnen stellen dat, zo

goed als problemen rond de besteding van het inkomen rechtstreeks verbonden waren met het vroegere werk van huisvrouwen, zingevingsproblemen dat nu zijn.

"Democratisering" in de zin van verkleining van invloedsverschillen, en ook van inkomensverschillen, is het volgende onderwerp dat Brinkgreve & Korzec bij de kop nemen. Ook hier valt het op dat zij deze ontwikkeling constaterend bespreken en niet voldoende plaatsen in een meer omvattend kader. De gevolgen worden weer op de inmiddels bekende wijze geformuleerd.

"De verkleining van machtsverschillen betekent dat mensen op een andere manier dan vroeger rekening met elkaar moeten houden. Vele, met hiërarchische relaties samenhangende gedragsvoorschriften, waarbij een vanzelfsprekende gehoorzaamheid van 'lageren' aan 'hogeren' werd verondersteld, kunnen hierdoor niet meer als richtlijn voor gedrag worden gehanteerd. Dit brengt problemen met zich mee voor de omgang met anderen, die in een vroegere periode niet naar voren kwamen. (...) een aantal met democratisering samengaande idealen (kunnen) tot problemen (...) leiden. Zo brengt het samengaan van een gelijkheidsethos en het ideaal van zelfontplooiing (...) moeilijkheden met zich mee bij het bepalen van eigen grenzen (...)" (p. 117-8).

Ik heb de indruk dat het onduidelijker worden van "grenzen" een veel algemener verschijnsel is in ons soort samenlevingen en dat het een veel grotere aandacht vergt dan hier mogelijk is. Als men zou kunnen laten zien dat aspecten van het ontwikkelingsproces van ons soort samenlevingen noodzakelijkerwijs leiden tot het vager worden van allerlei maatschappelijk gedefinieerde grenzen (en daar zijn best aanwijzingen voor te vinden), dan zou het toenemen van oriëntatieproblemen daaruit in belangrijke mate verklaard kunnen worden. Zo lezen we over "sociale ongelijkheid":

"Hoewel het moeilijker is dan vroeger om aan mensen te zien uit welke sociale klasse ze afkomstig zijn, is de 'zichtbaarheid' van sociale ongelijkheid tevens toegenomen door vergroting van sociale mobiliteit, en door de invloed van de televisie" (p. 118).

De vervaging van grenzen, de invloed van de massa-

communicatie en de toegenomen "horizontale" en "verticale" mobiliteit komen even verder nog al te terloops ter sprake als gesproken wordt over de vermindering van concrete sociale controle.

"Via de televisie kregen steeds meer Nederlanders mensen onder ogen die een andere levenswijze vertoonden, en een andere moraal. Ook de sterk toegenomen mobiliteit bracht een uitbreiding van contacten met zich mee. Deze uitbreiding heeft wellicht bijgedragen tot een minder rigide worden van de gedragsregels. Maar om nog een andere reden lijkt ons de toegenomen mobiliteit van invloed geweest op de versoepeling van de regels: mensen konden zich gemakkelijker onttrekken aan de controle van familie, buurt- en geloofsgenoten" (p. 121).

"Veel grote verschillen in levensstandaard, ontwikkeling en 'levensstijl' tussen stad en platteland zijn zowel door toename van welvaart en ontwikkeling bij de oorspronkelijke plattelandsbevolking als door de komst van stedelingen naar het platteland (...), praktisch verdwenen" (p. 122).

Mijns inziens is met deze passages iets aangeduid van de zeer veelomvattende betekenis van deze en dergelijke processen voor de zelforganisatie van mensen. Het is voor mensen nu veel minder vanzelfsprekend geworden om de zingeving van hun bestaan, om hun idee van hun wezenlijke zelf, te verbinden met hun institutionele verankeringen en de fundamentele sociale categorieën waartoe ze behoren (Turner, 1976). De werking van de media en de gevolgen van mobiliteit maken hier wel iets van duidelijk, maar vormen toch niet het hele verhaal. Het keuze-element van allerlei levensstijl-aspecten is zeer versterkt; deze keuze wordt gemaakt uit een sociaal beschikbaar, zij het variabel toegankelijk, repertoire. Het is nu veel minder zo dat enkele sociale gegevens, het simpele toebehoren tot een beperkt aantal duidelijk gedefinieerde institutionele categorieën, deze keuzen van te voren in hoofdzaak vastleggen.

Ik ben van mening dat het voor een beter begrip van deze en dergelijke ontwikkelingen goed is ze niet in isolement te bezien, maar als onderdeel van een allesomvattend maatschappelijk stelsel, waarbij de maatschappelijke produktie van levensvoorwaarden

en de maatschappelijke produktie van zingeving centrale problemen zijn. Het behoeft wel geen nader betoog dat de maatschappelijke organisatie van de produktie van levensvoorwaarden enorm is veranderd. Dit is niet alleen, zoals Brinkgreve & Korzec suggereren, een kwantitatieve verandering, economische groei, maar vooral ook een kwalitatieve transformatie (zie bijvoorbeeld Touraine, 1969). Door de geleidelijke vervanging van meer ambachtelijke door grootschaliger produktie, en door het indirecter worden van de hantering van materiaal, is de nadruk vooral gaan vallen op assemblage en organisatie. Dit betekent dat de taken die in de diverse bedrijfstakken verricht moeten worden nu veel minder specifiek zijn; het gaat immers steeds om het volgens plan samenvoegen van allerlei elementen, welke die elementen dan ook zijn, waarbij het vooral vaak om menselijke handelingen gaat. Hiermee zijn ook de verschillen tussen de produktiesector en die van de diensten verkleind.

Deze ontwikkeling sluit perfect aan bij wat ik eerder over de ontwikkeling van het gezinsleven, die broedplaats van "levensproblemen", heb gezegd. Bij de enorm toegenomen en steeds meer "organisatorische" produktie past de ontwikkeling waarbij de markt voor consumptie-goederen steeds meer het onderwerp is van organisatorische activiteiten: het marketing complex. Immers, de consumptie van niet-onmiddellijk noodzakelijke goederen is daarmee ook veel minder zonder meer vanzelfsprekend. Zo worden verschijnselen als "symbolische consumptie", "styling" en "het creëren van behoeften" mogelijk. De gezinnen, en dan met name de vrouwen in de gezinnen, spelen hierin een cruciale rol. Als niets meer hoeft wordt de keuze van wat men desondanks doet een groot probleem. Als het in leven blijven niet meer problematisch is, wordt de vraag waarom men leeft en waarom men zus dan wel zo leeft zeer klemmend. De differentiatie van stijl, van decor, van persoonlijkheid, van relatie, van gevoel, van smaak; het zou verbazen als dat geen zingevingsproblemen gaf. Een vanzelfsprekende oriëntatie op één dominantie stijl, die van de hoogste kringen, zoals in hofsamenlevingen, bestaat niet meer. Men kan nu op allerlei niveau's van welvaart eenzelfde stijl kiezen, dat is een kwestie

van gezindheid en smaak en minder van stand en vermogen.

Ik keer nog even terug naar Brinkgreve & Korzec's "Aanzet tot verklaring". Ook "secularisering" krijgt een descriptieve behandeling. Het wordt zelf niet verklaard en bij de gevolgen wordt vooral op het verminderen van sociale controle gewezen. Dat het ook nog om het wegvallen van een "kosmologie", een uitiem zingevingskader par excellence, gaat, dat is blijkbaar minder van belang. Het zal inmiddels duidelijk zijn dat ik vind dat Brinkgreve & Korzec tekortschieten in theoretiserende activiteit. Uit hun behandeling van secularisering blijkt dat ze ook de theoretiserende activiteit van mensen in het algemeen onderschatten. Secularisering houdt in dat een zeer veel omvattend complex van axioma's en uitwerkingen-tot-in-detail over het menselijk leven en de moraal wegvalt of tenminste verzwakt. Dat is niet niks en het toont wel een erg beperkt perspectief op mensen als men daar alleen een vermindering van sociale controle in ziet. Door secularisering moeten mensen als het ware opnieuw gaan denken over de meeromvattende zinstructuren waarin hun leven een plaats kan vinden, of ze moeten, dit uit de weggaand, proberen zich geen meeromvattende vragen te stellen.

Tot slot van hun "aanzet" wijzen de auteurs op de merkbare invloed van een zich snel uitbreidend beroep: de psychotherapie. Het lijkt me dat dit een wat andere plaats inneemt in de structuur van een verklaring dan de vorige processen. Het betreft hier immers een ontwikkeling die met die in "Margriet weet Raad" een sterke verwantschap vertoont. Samen, zou ik zeggen, maken ze deel uit van een veel meer omvattend proces van morele heroriëntatie. Dat er binnen dit complex processen van wederzijdse versterking plaats vinden lijkt dan niet verwonderlijk. De psychotherapie levert een uitgebreid en verfijnd spectrum van ideeën en technieken voor de hulpverlening bij beleavings- en relatieproblemen, die in min of meer verzwakte vorm in een adviesrubriek als "Margriet weet Raad" gebruikt kunnen worden; en omgekeerd kan het advieswerk in "Margriet weet Raad" mede hierdoor werken als een directe en indirecte vorm van cliëntëlevorming voor de professionele hulpverleners, of -

zoals de Swaan (1977) dit met een weinig fraaie term noemt - "proto-professionalisering".

Margriet en Elias

Na de hierboven behandelde "aanzet" is het boekje pijlsnel afgelopen. Het "slot" van anderhalve pagina bevat geen nieuws meer. De lezer die weergave en betoog tot nu toe gevolgd heeft zal zich misschien afvragen hoe het nu met de polemieken met Wouters gegaan is, die over de richting van het beschavingsproces en de eventuele dubbelzinnigheid van Elias' terminologie. Daar wordt in het boekje alleen nog via een voetnoot bij het eerste hoofdstuk naar gerefereerd.

"Aanvankelijk hebben we getracht een antwoord te vinden op de vraag of de door ons geconstateerde 'versoepling van regels' gezien moet worden als een voortzetting van het door ELIAS beschreven beschavingsproces, of eerder als een richtingsverandering van dat proces. Men kan immers stellen dat het minder strikt worden van de gedragsgeboden en -verboden tot een geringere mate van (zelf)beheersing leidt. Ook kan, omgekeerd, beweerd worden dat vermindering van restricties juist een grotere mate van beheersing vereist. In antwoord hierop werkte de Nederlandse socioloog WOUTERS de laatste interpretatie op uitvoerige en genuanceerde wijze uit. Omdat voortzetting van deze discussie - ook in ruimere kring - niet tot uitsluitel leidde, noch tot nieuwe gezichtspunten, besloten we deze vraag hier verder te laten rusten (...)" (p. 134).

Ik vind het jammer dat de auteurs deze beslissing genomen hebben, niet zozeer omdat ik nieuwgierig was naar uiteindelijke antwoord op de richtingsvraag, maar omdat het er misschien toe had kunnen voeren dieper op de vooronderstellingen van het Eliaanse denken in te gaan. Ik constateer nu dat de auteurs blijkbaar zonder veel moeite over dit losse eindje heenstappen, zonder verheldering van hun eigen positie. In plaats van de versimpeling van Elias' werk tot een enkelvoudig gericht proces komt nu een andere versimpeling als leitmotiv naar voren: de verruiming van mogelijkheden bij meer egalitaire machtverhoudingen. Wouters' eerder besproken subtiliseringen en uitbreidingen van Elias' schema hebben de auterus denk ik wel wat beïnvloed,

maar ze hebben toch zeker niet al zijn vruchtbare "aanzetten" verwerkt. Dat is jammer.

Het blijft nu toch te veel onduidelijk welke positie Brinkgreve en Korzec tegenover het Eliaanse denken innemen. Het lijkt er in hoofdzaak op dat ze diens model wel overnemen, maar eenvoudig afzien van uitwerking als het te moeilijk wordt. Zo komt men wel regelmatig passages tegen die "impulsbeheersing" en veranderingen daarin centraal lijken te stellen, maar een nadere theoretische uitwerking van het begrip "impuls" of een equivalent daarvan, "drift" of "instinct", ontbreekt volledig. Ik ben het met Maso (1978) eens, dat dit impulsbeheersings-model, gebaseerd op een versie van de Freudiaanse "metapsychologie", bij nadere beschouwing geen stand houdt. Tenminste in mijn beschouwing blijkt dit model in onderdelen niet plausibel en in zijn geheel minder goed bruikbaar dan een alternatief model. Brinkgreve & Korzec komen aan een dergelijke beschouwing in het geheel niet toe en dit is me ook bij andere figuratie-sociologen opgevallen.

Ik heb dus één grote klacht over het boekje - onvoldoende theoretische uitwerking - maar ik vind ook veel te prijzen. De hele onderneming is goed bedacht en empirisch aardig uitgevoerd: goed gedocumenteerd en vaardig samengevat. De voetnoten bieden vele illustraties van degelijkheid. Zo staat bijvoorbeeld bij de opmerking dat er meer naar de televisie wordt gekeken een noot waarin het aantal geregistreeerde TV-toestellen in verschillende jaren wordt vermeld. Kortom: ze tonen zich verantwoorde empiristen en hebben (toch) een aardig boekje geschreven.

De aardigheid van het boekje wordt, vooral op het eerste gezicht, verhoogd door het opnemen van drieëntwintig op paginaformaat afgedrukte foto's. Deze geven een blik op "het dagelijks leven" in de verschillende perioden die het boekje bestrijkt. Helaas is er verder niets mee gedaan, terwijl sommige zich toch heel goed voor een nadere "semiotische" uitwerking zouden lenen (bijvoorbeeld die op p. 121). Het gevaar van een theorie-arme ontwikkelings-sociologie, het blijven steken in de verzameling van curiosa, is hiermee onvoldoende ontweken.

In ieder geval hebben Brinkgreve & Korzec een boekje gemaakt met zulk rijk materiaal dat de theorievorming die er in ontbreekt door anderen kan worden aangevuld. Ik heb geprobeerd hiertoe een bijdrage te leveren, vooral in het bovenstaande commentaar op hun "aanzet tot verklaring".

Twee modellen

Verspreid door het voorafgaande heb ik twee denkmodellen tegenover elkaar gesteld. Ik zal in het volgende deze modellen nog eens schetsen in meer abstracte termen. Dit zal noodzakelijkerwijs een grove schets moeten blijven, zonder uitvoerige documentatie van mijn karakteriseringen.

Er is in gesprekken en soms in geschriften (Goudsblom, 1977) al veel te doen geweest over de receptie van Elias' werk, met name van *Ueber den Prozess der Zivilisation* (1939). Daarbij vroeg men zich vooral af waarom zijn werk slechts zo plaatselijk is doorgedrongen en waarom het pas veel later, omstreeks 1970 een meer algemene bekendheid heeft verworven. Het opvallende hierbij is dat als Elias werd geciteerd, dat toch meestal vrij incidenteel gebeurde en dat men zijn werk zelden als exemplarisch voor een algemene werkwijze beschouwde. Pas later kwam bij een groeiend aantal lezers het idee op dat zijn werk een denkwijze bevatte met unieke kenmerken, zodat het zinvol zou kunnen zijn van een Elias-paradigma in de zin van Kuhn (1962) te spreken. Men stelde dan dat in Elias' werk een aantal kern-problemen van de sociologie op fundamentele wijze waren opgelost. Ik heb me al eerder gebogen over de vraag hoe men het zou kunnen verklaren dat mensen juist in die tijd dit werk op deze wijze zijn gaan hanteren en ik zal dat nu niet herhalen (zie ten Have, 1975).

Wat mij en anderen in het werk van Elias, met name het latere, en in dat van vele van zijn volgelingen irriteert is de pretentie van twijfelloos gevonden objectieve waarheid die er uit spreekt. Tijdens het in 1977 door *De Gids* over Elias' werk georganiseerd colloquium waren daar treffende staaltjes van te beluisteren. Elias (1956 en 1970) presenteert het wetenschappelijk denken in het algemeen en zijn eigen sociologie in het bijzonder als een ontworsteling aan het figuratie-gebonden denken van

anderen; een soort Comteaanse triomf van het positieve denken en een bestrijden van de mythen die de blik versluieren. Volgelingen gebruiken ook zinswendingen die mensen oproepen om nu maar eens goed, met voldoende distantie, naar ontwikkelingen te kijken, dan zal men wel zien hoe de zaken feitelijk in elkaar zitten. Ik zie een duidelijk verband tussen deze positieve pretentie van "correct speech" (Blum) en de "a-reflexiviteit" van de figuratie-sociologie; de vaak duidelijk anti-filosofische houding die Elias en zijn volgelingen innemen.

Genoemde pretenties en deze "a-reflexiviteit" impliceren een ontkenning van inzichten zoals men die bij Gouldner (1970) kan aantreffen. Ik bedoel ideeën volgens welke men in elke sociale theorie een stelsel van vooronderstellingen, een specifieke, in het bestaan wortelende "structure of sentiments" en de vertolking van een bijzondere werkelijkheids-ervaring kan aanwijzen. Theorievorming is dan een poging om gegevens over wat zich voordoet op zodanige wijze te combineren met meer abstracte inzichten dat er voor de theoreticus een meer zinvolle werkelijkheid ontstaat. Theoretiseren is dus een zingeving-activiteit, is in zekere zin een scheppen van werkelijkheid. Als zodanig is wetenschappelijk theoretiseren slechts een bijzondere, want expliciete vorm van wat mensen in het algemeen altijd doen.

Hoewel in de figuratie-sociologie wel over "oriëntatie-middelen" wordt gesproken en zingeving-problematiek zoals boven al bleek ook wel enige erkenning krijgt, stelt men dit toch niet in die mate centraal als dit mij voor ogen staat. Zoals ik al schreef krijg ik de indruk dat men zingeving als meer marginaal probleem ziet, dat in sommige situaties in het bijzonder actueel wordt. Veel belangrijker in wat men "de motivatie theorie van de figuratie-sociologie" zou kunnen noemen is het idee van impulsen, gedragsaandriften die mensen in variabele mate uiten onder invloed van de "dwangen" waaraan ze onderhevig zijn. Wat als oorsprong van deze impulsen of aandriften zou moeten gelden blijft in hoge mate onduidelijk, maar de suggestie is toch wel die van een "biologische" basis.

In mijn visie (2) op de lichamelijkheid van mensen staat de relatieve onbepaaldheid van menselijke mogelijkheden voorop. Ik denk dat mensen, waar het de biologische fundering van hun gedrag betreft, eerder gekenmerkt worden door een relatief "tekort". Ik ga uit van een "zwak" en "open" biologisch programma van de menselijke soort en niet van een sterke lichamelijke gedragsbepaling via maar met moeite te beheersen driften. In mijn visie is sociaal georganiseerde zingeving essentieel voor processen als persoonlijkheidsvorming en interpersoonlijke beïnvloeding. Mensen handelen op basis van de betekenis die allerlei stimuli, ook hun eigen relatief onbepaalde gevoelens en impulsen, voor hen hebben gekregen en deze betekenissen worden in interactie steeds opnieuw bewerkt.

Ik krijg wel eens de indruk dat men in wat dan de figuratiesociologie is gaan heten door het voorbeeldkarakter wat *Ueber den Prozess* kreeg te weinig oog meer heeft voor het beperkte karakter van deze studie. Natuurlijk heeft elke studie zijn beperkingen omdat men het nooit in één boek over "alles" kan hebben. Gebruikt men zo'n studie als vrij algemeen voorbeeld dan loopt men de kans dat deze beperkingen de systematische beperkingen van een "paradigma" worden. Zo is het opvallend dat in *"Ueber den Prozess"* zo grote aandacht uitgaat naar politiek-militaire ontwikkelingen. Het ging Elias om de ontwikkeling van de gedragsstandaarden van de hoogste kringen en dat waren vooral houwdegens, heersers en hovelingen. Maar de mate waarin aan de betekenis van geestelijk leven, wetenschap, handel en landbouw voorbij wordt gegaan is toch wel opmerkelijk. In Elias' theoretische werk en in het werk van volgelingen herken ik soms toch wel sporen van deze accentuering respectievelijk verwaarlozing. Men zou dit kunnen interpreteren als een verwaarlozing van "economie" en "cultuur", of in Marxistische termen van "produktie" en "bewustzijn", terwijl dat toch tamelijk elementaire, zonet de elementaire categorieën van de sociologie zijn.

In verband met het bovenstaande staat ook een complex van vrij moeilijk te verwoorden bezwaren dat ik toch zal proberen aan te duiden. Naar mijn indruk levert de nadruk op machtsverhoudingen en ver-

vervlechtingen een bepaalde formele abstractie op die leidt tot een zekere verwaarlozing van wat men "de inhoud" van sociale betrekkingen zou kunnen noemen. Ik denk ook dat op deze manier de aard van de samenhang van sociale verschijnselen op een bepaald moment enigszins aan het oog onttrokken wordt. Mijns inziens probeert men in de figuratie-sociologie veel te weinig om een maatschappelijk geheel zoals dat op een moment functioneert te karakteriseren als een "stelsel", als ware het de realisering van een bepaalde conceptie. Ik ben het met de figurationisten eens dat er zich in een samenleving veel onbedoelds en ongeplands voordoet, maar ik geloof toch dat het veel cognitieve voordelen kan hebben om meer aandacht te schenken aan de systematiek van een samenleving op een bepaald moment en aan de veronderstellingen die als het ware aan de dominante sociale organisatie-wijzen ten grondslag liggen.

Het is mij niet goed mogelijk in dit beperkte kader een alternatief programma uit te werken, maar het gaat ongeveer om het volgende. Centraal staat enerzijds de sociale organisatie van de produktie van levensvoorwaarden en anderzijds de sociale organisatie van de produktie van betekenissen. Mijn eigen belangstelling en onderzoekswerk is vooral gericht op het tweede onderwerp, maar ik erken de relevantie en de verbondenheid van het programma als geheel (3). Als mensen de produktie van hun levensvoorwaarden anders gaan organiseren, veranderen de zingevingsproblemen waarvoor ze zich gesteld zien; ook omdat de aard en het patroon van hun relaties veranderen. Overgeleverde betekenissen voldoen dan niet meer zo goed, zodat mensen meer open gaan staan voor ideeën, morele voorschriften, gevoelsduidingen en werkelijkheidsconcepties die hen tot dan toe minder aanspraken. Meer mensen gaan ook hun best doen deze ideeën te verspreiden. Oude en nieuwe ideeën raken verbonden met verschillende groepen en spelen zo een rol in onderlinge concurrentie en sociale strijd. Bovendien lijkt er, zoals elementen uit het werk van mensen als Durkheim, Bernstein en Douglas (Mary) suggereren, vaak een zekere correspondentie te bestaan tussen de structuur van ideeën, morele voorschriften, gevoelsduidingen en werkelijkheidsconcepties die mensen

hanteren.

Tussen 1938 en 1978 zijn allerlei organisatie-wijzen drastisch veranderd, daarmee veranderden de relaties tussen mensen naar vorm en inhoud en daarmee veranderden de zingevingsproblemen waarvoor men zich gesteld zag. De betekenis van allerlei institutionele indelingen is minder geworden, mensen leven nu eerder als individu met een wisselend pakket van activiteiten, belangen en voorkeuren. Daarmee zijn mensen ook minder betekenis gaan hechten aan de met institutionele indelingen verbonden voorschriften en gevoelsduidingen; hun problemen van oriëntatie en zingeving zijn toegenomen. Zo ongeveer veranderden gevoel, gedrag en moraal in Nederland tussen 1938 en 1978. En zo veranderde ook de relevantie van de verschillende concepties die bij de interpretatie van deze veranderingen gebruikt kunnen worden, dacht ik.

NOTEN

1. Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van suggesties en opmerkingen die Christien Brinkgreve, Bart van Heerikhuizen, Benjo Maso, Nico Wilterdink en Cas Wouters naar aanleiding van een eerdere versie gemaakt hebben.
2. Ik duid hier met enkele woorden iets aan dat een veel uitgebreidere weergave en discussie zou verdienen. Enkele inspiratiebronnen hierbij zouden zijn: Becker (1972), Berger (1963), Berger & Luckman (1965), Hallowell (1967) en Morin (1973). Binnen de sociologie zijn de tradities van "fenomenologische sociologie", "symbolisch Interactionisme" en "etnomethodologie" natuurlijk erg belangrijk; zie de desbetreffende hoofdstukken in Radmaker & Bergman, red. (1977).
3. Hier en daar treft men elementen van een discussie over de combineerbaarheid van deze beide "deelprogramma's" aan, zie bijvoorbeeld Chua (1977) en Freund & Abrams (1967).

LITERATUUR

- E. Becker, *The Birth and Death of Meaning: An Interdisciplinary Perspective on the Problem of Man*. Harmondsworth: Penguin, 1972 (1962).
- P.L. Berger, *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*. Garden City, N.Y.: Doubleday, 1963.
- P.L. Berger & Th. Luckmann, *The Social construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, N.Y.: Doubleday, 1965.
- C. Brinkgreve & M. Korzec, "Margriet weet Raad. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1954-1974", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 3 (1976 a): pp. 17-32.
- C. Brinkgreve & M. Korzec, "Kan het civilisatieproces van richting veranderen?", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 3 (1976 b): pp. 361-4.
- C. Brinkgreve & M. Korzec, "Margriet weet Raad". *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*. Utrecht: Aula, 1978.
- J.F.T. Bugental, "The Humanistic Ethic - The Individual in Psychotherapy as a Societal Change Agent" in: J.F. Glass & J.R. Staude, eds. *Humanistic Society: Today's challenge to Sociology*. Pacific Palisades, Cal.: Goodyear, 1972: pp. 294-306.
- B.-H. Chua, "Delineating a Marxist Interest in Ethnomethodology", *The American Sociologist* 12 (1977): pp. 24-32.
- N. Elias, *Ueber den Prozess der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. (2 B) Basel: Haus zum Falken, 1939.
- N. Elias, "Problems of Involvement and Detachment", *British Journal of Sociology* 7 (1956): pp. 226-52.
- N. Elias, *Was ist Soziologie?* München: Juventa, 1970.
- P. Freund & M. Abrams, "Ethnomethodology and Marxism: Their Use for Critical Theorizing", *Theory & Society* 3 (1976): pp. 377-93.
- J. Goudsblom, *Balans van de sociologie*. Utrecht: Aula, 1974.
- J. Goudsblom, "Responses to Norbert Elias's Work in England, Germany, the Netherlands and France" in: *Human Figurations*. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 1977: pp. 39-97.
- A.W. Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books, 1970.
- A.I. Hallowell, "Personality Structure and the Evolution of Man" in: D.H. Wrong & H.L. Gracey, eds. *Readings in Introductory Sociology*. New York: Macmillan, 1967: pp. 17-29 (1950).
- P. ten Have, "Dilemma's van reflexiviteit, deel 2", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 2 (1975): pp. 81-95.
- T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago:

University of Chicago Press, 1962.

- B. Maso, "Beheersing en scheidslijnen: een kritiek op de civilisatietheorie van Norbert Elias", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 5 (1978): pp. 258-83.
- E. Morin, *Le paradigme perdu: La nature humaine*. Paris: du Seuil, 1973.
- L. Rademaker & H. Bergman, *Sociologische stromingen*. Utrecht: Aula, 1977.
- D. Smith, "Women, the Family and Corporate Capitalism", *Berkeley Journal of Sociology* 20 (1975-6): pp. 55-90.
- A. de Swaan, "Professionalisering en proto-professionalisering" in" I.M.P. Amsterdam, *Jaarverslag 1976*, 1977: pp. 41-9.
- A. Touraine, *La société post-industrielle*. Paris: Denoël, 1969.
- R.H. Turner, "The Real Self: From Institution to Impulse", *American Journal of Sociology* 81 (1976): pp. 989-1016.
- C. Wouters, "Is het civilisatieproces van richting veranderd?", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 3 (1976): pp. 336-61.

Zesde jaargang nummer 4

februari 1980

Rectificatie

Bij het artikel van Paul ten Have in het vorige nummer, 5e jrg. nr. 4, maart 1979 zijn helaas enkele onderdelen wegggevallen, m.n. de ondertitel, "enige opmerkingen naar aanleiding van C. Brinkgreve & M. Korzec, *"Margriet weet raad"*, *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (1)", en in de literatuurlijst "P. ten Have, 'Emancipation and culture', *Nieuw en Maatschappij* 45 (1970): pp. 246-57".